

اطلس تاریخی نقشه ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان

مطالعه توصیفی - تطبیقی سرزمین، شهرها و مرزهای استان های آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل
(سده نخست تا بهرستم میلادی)

امیر بهشتاب انوی

www.ketab.ir

سرشناسه	: انوری، امیرھوشنگ، ۱۳۵۰ -
عنوان و نام پدیدآور	: اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان: مطالعه توصیفی - تطبیقی سرزمین، شهرها و مرزهای استان آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل (سده نخست تا بیستم میلادی) / امیرھوشنگ انوری.
مشخصات نشر	: تهران: ندای تاریخ، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۹۶ص.: مصور (رنگی). : ۲۹×۲۲سم.
شابک	: ۸-۱-۹۴۵۳۸-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
پادداشت	: نمایه.
موضوع	: آذربایجان -- جغرافیای تاریخی -- نقشه‌ها
رده بندی کنگره	: DSR ۲۰۰۱ / ۴۳۵ الف ۸۳ ۱۳۹۲
رده بندی دیویی	: ۳۰۲۲/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۰۵۷۰۸۰

موسسه و انتشارات ندای تاریخ

۱- بهارستان، کوچه نظامیه، کوچه سراج الملک، بن بست حمام بلور، پلاک ۴

۲- خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، ساختمان ۵۶ (باران)، ورودی دوم، طبقه دوم

۶۶۴۰۹۰۲۵

اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصاویرهای جغرافیایی آذربایجان

امیر هوشنگ انوری

حروفچینی، صفحه آرایی و نظارت: موسسه و انتشارات ندای تاریخ

طرح جلد: سهراب فتحعلی زاده

لیتوگرافی: پارسیان

چاپ و صحافی: آترینا

چاپ اول: ۱۳۹۴

تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۸-۱-۹۴۵۳۸-۶۰۰-۹۷۸

قیمت: ۱۱۰۰۰۰۰ ریال

حق چاپ محفوظ و در اختیار موسسه و انتشارات ندای تاریخ است.

سرشناسه	: انوری، امیر هوشنگ، ۱۳۵۰ -
عنوان و نام پدیدآور	: اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان: مطالعه توصیفی - تطبیقی سرزمین، شهرها و میرهای استان آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل (سده نخست تا بیستم میلادی)/امیر هوشنگ انوری.
مشخصات نشر	: تهران: ندای تاریخ، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۳۹۶ص.: مصور (رنگی).: ۲۹×۲۲سم.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۵۳۸-۱-۸
وضعیت فهرست نویسی	: فبا
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: آذربایجان -- جغرافیای تاریخی -- نقشه‌ها
رده بندی کنگره	: DSR ۳۰۰۱ / ۴۳۳ الف ۸۲ ۱۳۹۳
رده بندی دیویی	: ۳۰۳۲/۹۵۵
شماره کتابشناسی	: ۳۰۵۷۰۸۰
ملی	

موسسه و انتشارات ندای تاریخ

۱- بهارستان، کرجه نظامیه، کرجه سراج الملک، بن بست حمام بلور، پلاک ۴

۲- خیابان انقلاب، خیابان فجر رازی، ساختمان ۵۶ (باران)، ورودی دوم، طبقه دوم

۶۶۴۰۹۰۲۵

اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصاویرهای جغرافیایی آذربایجان

امیر هوشنگ انوری

حروفچینی، صفحه آرایی و نظارت: موسسه و انتشارات ندای تاریخ

طرح جلد: سهراب فتحعلی زاده

لیتوگرافی: پارسیان

چاپ و صحافی: آترینا

چاپ اول: ۱۳۹۴

تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۵۳۸-۱-۸

قیمت: ۱۱۰۰۰۰۰ ریال

حق چاپ محفوظ و در اختیار موسسه و انتشارات ندای تاریخ است.

در یکی از روزهایی که این اثر فرایند پژوهش را از سرمی گذرانید

بخشی از سرزمین باستانی آذربایجان و تنخوش بی مهری طبیعت

ریا و افول گر خود شد و آن کهن دیار شماری از مردمان غمخور خوش

راجان با محمدی خاموش یافت.

شایسته است سرآغاز کتاب را با یاد گذشتگان و آسیب دیدگان

زلزله ارباران صورت پذیرد و باشد بارودین تمامی کاستی ها و

محرومیت ها رویدادهای تنخی از این دست در آن سرآمان

حماسه آفرین و آن خاک دلاور پرور دشواری و سوگواری نیا فریند.

فهرست

۷۵	پاره دوم: نقشه‌های منطقه‌ای
۹۷	فصل دوم: آذربایجان در نقشه‌های ایران
۱۳۱	فصل سوم: آذربایجان در نقشه‌های قفقاز و عثمانی
۱۵۷	فصل چهارم: نقشه‌های تاریخی منطقه‌ای آذربایجان
۲۰۳	فصل پنجم: نقشه‌های تاریخی شهرهای آذربایجان
۲۳۵	فصل ششم: تصویرهای تاریخی آذربایجان
۲۵۹	فصل هفتم: نقشه‌های تاریخی مرزی
۲۹۳	پیوست
۲۹۵	فهرست ۱: خطوط انشعابی آذربایجان شرقی و غربی در سال ۱۳۲۲ هـ.ش / ۱۹۴۳ م
۲۹۵	فهرست ۲: شرح راه‌های داخلی آذربایجان در ۱۹۶۰ م
۲۹۸	فهرست ۳: نسخه‌های خطی کتاب جغرافیا بطلمیوس
۳۰۰	فهرست ۴: تقسیم اقالیم سبعة بنا به قول بطلمیوس و علمای یونان از کتاب صفة جزيرة العرب
۳۰۱	فهرست ۵: نقشه‌های قرون وسطا اروپایی
۳۰۶	فهرست ۶: قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی اسلامی
۳۰۷	فهرست ۷: نقشه‌های حد فاصل نقشه‌نگاری قدیم و جدید
۳۰۸	فهرست ۸: نخستین نسخه‌های چاپ شده کتاب جغرافیا بطلمیوس
۳۱۰	فهرست ۹: نقشه‌های قدیمی از سرزمین روسیه
۳۱۱	فهرست ۱۰: نقشه‌های قدیمی ایران
۳۵۶	فهرست ۱۱: نقشه‌های کتاب
۳۶۳	کتابنامه
۳۶۳	منابع فارسی و عربی
۳۶۸	منابع لاتین
	منابع
۳۷۳	اشخاص
۳۷۷	نام‌های جغرافیایی و مکان
۳۸۹	مکان لاتین

۸	دیاچه
۹	☐ اهمیت نقشه‌های تاریخی
۹	☐ کارکردهای نقشه‌های تاریخی
۹	☐ آسیب‌شناختی نقشه‌ها
۱۰	☐ اهداف کتاب
۱۰	☐ دشواری‌های مطالعات آذربایجان شناسی
۱۲	☐ منابع نقشه‌ها
۱۲	☐ مراحل تحقیق
۱۲	☐ شیوه‌ارایه تحقیق
۱۳	☐ شیوه تدوین
۱۴	☐ سپاس و تقدیر
۱۵	بخش نخست: رسم آذربایجان در شیوه‌ها و مکتب‌های نقشه‌نگاری
۱۶	☐ پیش‌درآمد
۱۸	☐ نقشه‌های بطلمیوس
۲۱	☐ چگونگی ترسیم آذربایجان در نقشه‌های قرون وسطا در اروپا
۲۷	☐ نقشه‌نگاری دوره اسلامی
۳۵	☐ رسم آذربایجان در نقشه‌های جدید
۳۶	☐ نقشه‌های ایتالیایی
۳۷	☐ نقشه‌کشی هلندی
۳۹	☐ نقشه‌نگاران آلمانی
۴۰	☐ نقشه‌های فرانسوی
۴۲	☐ نقشه‌نگاری انگلیسی
۴۴	☐ نقشه‌های روسی
۴۶	☐ نقشه‌نگاری عثمانی
۴۸	☐ نقشه‌نگاری در ایران
۵۶	بخش دوم: مطالعه آذربایجان در نقشه‌های تاریخی
۵۷	فصل نخست: آذربایجان در نقشه‌های دوره اسلامی
۵۸	پاره اول: نقشه‌های جهان‌نما

در ده، دوازده سال گذشته که بنا به اشتیاق و پیشه، دل در گروی مطالعه و تحقیق روی تاریخ و ایران‌شناسی سپرده بوده‌ام، تا کنون، نام و موضوع آذربایجان همواره معنای ویژه‌ای و جذابیت بیشتری نسبت به سایر حوزه‌های پژوهشی برام داشت. هر چه زمان می‌گذشت میل درونی پرداختن به آذربایجان در معنای موضوعی اصلی برای یک پژوهش نیز فزونی می‌گرفت. بی‌گمان، این احساس ریشه در خاستگاه و سرزمین پدری می‌برد، که به باورم، مرا به تحقیق در آن حوزه تمایل می‌بخشید.

نیک به خاطر دارم، زمانی که توفیق همکاری با گروهی از دانشمندان در تهیه کتابی درباره نقشه‌های تاریخی خلیج فارس^۱ نصیبم شد، از همان ابتدای تحقیق آرزو داشتم، مشابه چنین کاری برای آذربایجان سامان و ترتیب یابد، اما، موقعیت مهیا نبود و هنوز تحقق این خواسته، زمان نیاز داشت.

چند سال بعد وقتی بنیاد ایران‌شناسی تصمیم گرفت تا پژوهش بر روی اماکن آیینی را از تهران به دیگر نقاط ایران گسترش بخشد، کوشش نگارنده موجب شد تا آذربایجان شرقی، نخستین استانی باشد که در دستور کار قرار گیرد. خوشبختانه نظارت علمی پژوهش عهده حقیقتاد و از حاصل آن کتابی چاپ و انتشار یافت. این تحقیق که با بررسی بناهای آرامگاهی و مذهبی آذربایجان شوقی صورت پذیرفت، موجب آگاهی از باورهای عمومی و مهم‌تر از آن به دست آوردن اطلاعات دقیقی از جغرافیای منطقه شد. ماهیت کار بر دو رکن مطالعه کتابخانه‌ای و تحقیق میدانی استوار بود و پراکندگی و فراوانی مکان‌ها جویبار دقیق جغرافیای استان را در اختیار می‌نهاد. افزون بر این، سبب آشنایی نگارنده با محققان بومی استان گردید. رویداد فرخنده‌ای که در به ثمر نشستن کتاب حاضر، بدون تأثیر نبود. تحقیقی مشابه بر روی مشاهد آذربایجان غربی و استان اردبیل نیز هم اکنون با مشاوره نگارنده در حال انجام است.

شاگردی و همکاری و دوستی با پدر جغرافیای نوین ایران پروفیسور محمد حسن گنجی که در سال جاری (۱۳۹۱/۴/۳۰) در سن یک‌صد و یک سالگی پدرود حیات گفت در آشنایی نگارنده با جغرافیا و نقشه‌های تاریخی سخت موثر افتاد. بی‌شک اگر استاد حاضر بود بنا به سابقه این کتاب با کوشش هر دو نفر سامان می‌گرفت.^۲

گردآوری نقشه‌های تاریخی آذربایجان از همان سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۸۶، توسط نویسنده آغاز شد و

۱. در سال ۱۳۸۵ تا ۱۳۸۷ خورشیدی طرحی پژوهشی با موضوع خلیج فارس در بنیاد ایران‌شناسی تشکیل شد. ابتدا محمدباقر وثوقی سرپرستی آن را عهده داشت و اعضای اصلی آن عبارت بودند از شادروان محمدحسن گنجی، جواد صفی‌نژاد، فاطمه فریدی مجید حقیر، گروه در نهایت با نظارت علمی مرحوم حسن حبیبی، بنیان‌گذار و رئیس بنیاد، پژوهش‌های خود را شکل می‌بخشد. کتاب وصف تلخیص فارس در نقشه‌های تاریخی در سال ۱۳۸۶ مهم‌ترین دستاورد گروه بود. خوشبختانه کتاب با موفقیت چشمگیری روبه رو شد و مورد استقبال جامعه علمی درون و بیرون کشور قرار گرفت. همکاری و شاگردی در پیشگاه این بزرگان و نامداران تأثیر عمیق و سرنوشت‌ساز در زندگی نگارنده داشت. در سال‌های بعد، با خارج شدن وثوقی و صفی‌نژاد از گروه سرپرستی طرح پژوهشی عهده بنده افتاد و اکنون چند کتاب، حاصل آن است.

۲. برای آگاهی از این کتاب، بنگرید به: بنیاد ایران‌شناسی، شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی، سرپرست طرح در شعبه: محمود رنجبر، ناظر علمی: امیر هوشنگ انوری، طرح، مقدمه و تدوین نهایی، حسن حبیبی، تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۹.

۳. استاد متولد ۱۲۹۱ ش در شهر بیرجند بود. کارنامه علمی او در اندازه یک کتاب است و در این خلاصه نخواهد گنجید. گنجی نخستین کسی بود که درس نقشه‌کشی را در ایران تدریس کرد. همچنین تشکیل گروه تاریخ و جغرافیا و دانشکده جغرافیا در دانشگاه تهران مدیون او است. وی بنیان‌گذار سازمان هواشناسی در کشور و مؤسس دانشگاه بیرجند است و به سبب شخصیت فوق‌العاده‌اش همواره مورد احترام جامعه علمی کشور قرار داشت. این استاد ممتاز دانشگاه تهران مرد سال هواشناسی جهان در سال ۲۰۰۱ بود و مفتخر به دریافت نشان درجه یک دانش است. گنجی افزون بر سال‌ها تصدی سطوح عالی علمی در کشور، پنجاه سال عضویت انجمن جغرافیایی سلطنتی بریتانیا را عهده داشت. صدها مقاله و کتاب حاصل زندگی اوست و بی‌تردید تمامی افتخارات علمی را که یک دانشمند می‌تواند در طول زندگی بدان دست یابد، پشت سر گذاشت.

مطالعه آنها و تحقیق‌های مرتبط به نقشه‌ها و آذربایجان، به مرور به یک دل مشغولی تبدیل گردید. اما، کار از اواخر شهریور ۹۱ بود که با تکمیل شدن نقشه‌ها و سامان یافتن اطلاعات گردآوری شده سرآغازی جدی به خود گرفت.

تاریخ آذربایجان نشان می‌دهد که موقعیت جغرافیایی ویژه آن همواره کانون بحران‌ها و چالش‌های تاریخی این سرزمین بوده است. اساساً هویت سرزمینی با نام آذربایجان (آتروپاتن) در جریان بزرگ‌ترین لشکرکشی دنیای باستان، یورش اسکندر مقدونی (۳۵۶-۳۳۳ پ.م) به سوی شرق شکل گرفته است. در این معنا، آذربایجان از هنگام ظهور خود در صحنه تاریخ، با بحران رو به رو بوده است و پیشینه آن تا زمان معاصر، به روشنی نشان می‌دهد که گویا قلمرو آن هرگز از تهدیدات درونی و خارجی در امان نمانده است. مطالعه وضعیت حال نیز، آینده خالی از نگرانی را نوید نمی‌دهد.

جای شگفتی است چگونه سرزمینی که محدوده آن این اندازه محل اختلاف و منازعه بوده و هست، تاکنون کتاب اطلسی از نقشه‌های تاریخی به زبان فارسی ندارد. در حالی که بنا به نیاز و اقتضا، می‌بایست این مهم و ضرورت بسی پیشتر از این انجام گرفته باشد. نقشه‌های تاریخی، کارآمدترین و از ابزارهای لازم درک جغرافیای تاریخی هستند. رویکرد کشورهای منطقه به اطلس‌های نقشه‌های تاریخی مبین چنین نیاز و واقعیتی است. چاپ متعدد کتاب‌هایی با محوریت نقشه‌های تاریخی در جهت بهره‌برداری‌های منافع ملی و سرزمینی چند دهه است که در میان کشورهای همجوار مانند شوروی سابق، عراق، ترکیه، ارمنستان، جمهوری آذربایجان و ... رواج گرفته است.^۳ چگونه کتاب‌هایی از این دست به زبان‌های غیر فارسی مانند عربی و انگلیسی و روسی و ارمنی و ترکی استانبولی وجود دارد، اما به فارسی خیر. بنابراین، در این حوزه مهم و ضروری با فقدان آزار دهنده روبه‌رو بوده‌ایم.

امروز مطالعات منطقه‌ای خاصه مناطقی که از اهمیت ژئوپولیتیکی و اعتبار جهانی برخوردارند بنا به ضرورت رونق زیادی گرفته است. آذربایجان در قلب خاورمیانه به علت اهمیت سرزمینی و موقعیت جغرافیایی و همجواری با قفقاز و دریای خزر و شمال عراق، کردستان و شرق آناتولی به‌راستی از اعتباری جهانی برخوردار است. شناخت جغرافیایی و جغرافیای تاریخی، اساس مطالعات منطقه‌ای است. و متأسفانه شمار تحقیقاتی انجام شده در حوزه جغرافیای تاریخی آذربایجان اندک است. بیشتر آثار موجود که عنوان جغرافیای تاریخی درباره آذربایجان دارند در واقع تاریخ منطقه به تفکیک جغرافیا و یا به روایتی تاریخ جغرافیای آذربایجان هستند؛ نه جغرافیای تاریخی. به این ترتیب که نویسنده ذیل عنوان شهر یا منطقه‌ای به ذکر رویدادهای تاریخی آن پرداخته است. در حالی که باور نگارنده جغرافیای تاریخی، بررسی تأثیرات عوامل جغرافیایی (انسانی و طبیعی) در یک برش معلوم مشخص و در یک محدوده مکانی مشخص در

۴. برای آگاهی بیشتر درباره رویکرد کشورهای منطقه به تهیه کتاب‌های نقشه‌های تاریخی، بنگرید به: انوری، «بررسی موقعیت خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی»، مجموعه مقالات پنجمین همایش ملی خلیج همیشه فارس، به کوشش منوچهر جهانیان و کیومرث پوراحمد، تهران: مرکز گردشگری دانشجویان، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۱۸۱-۲۰۲.

تحولات تاثیر گذار بر زیست بشر است.^۵

این نظر بدان معنا نیست که اثر حاضر ادعای ارایه جغرافیای تاریخی آذربایجان را دارد. چه این که، امروز جغرافیای تاریخی تنها با اتکا به یک یا چند ماده علمی مانند منابع جغرافیایی یا تاریخی به دست نیامده، بلکه دانشی کاملاً بین رشته‌ای است. جغرافیای تاریخی سرزمین کهن سال و پر رویدادی چون آذربایجان در صورتی به درستی و کاملی قابل تبیین و پردازش است که آگاهی‌های ما درباره منابع دست اول تاریخی و جغرافیایی، به ویژه منابع محلی؛ یافته‌های جامع و کامل باستان‌شناسی منطقه؛ اسناد و مدارک مانند نقشه‌های جغرافیایی و اسناد رسمی و غیر رسمی؛ تاریخ طبیعی منطقه، مانند جابه‌جایی مسیر رودها و تغییرات آب و هوایی و محیط‌زیست و زلزله‌ها و سیل‌ها و ... در گذشته و تاثیر آن بر زندگی انسانی؛ زبان‌شناسی و گویش‌ها؛ ادبیات نظم و نثر؛ جامعه‌شناسی تاریخی؛ پیشینه هنری و فرهنگی منطقه؛ وضعیت اقتصادی و مانند آن را در مقطع‌های تاریخی مختلف در دست داشته باشیم. در این صورت است که پژوهشگر خواهد توانست با مرور و بررسی این نظام جامع اطلاعاتی جغرافیای تاریخی منطقه مشخصی را در یک برش زمانی در نظر گرفته شده بررسی و معلوم دارد.

اکنون به روشنی می‌دانیم که چنین نظام اطلاعاتی جامعی را در مورد آذربایجان و گذشته آن در اختیار نداریم. البته نباید پنداشت که چون دانش ما کافی نیست پس باید موضوع را رها کرد. به عکس باید برای سامان گرفتن این اطلاعات کوشید. در حال حاضر، وظیفه و رسالت پژوهشگران مهیا کردن مقدمات و اسبابی است که برای رسیدن به آن نظام جامع اطلاعاتی لازم و ضروری است. فقدان چنین دانشی فقط محدود به آذربایجان نیست؛ بلکه دیگر نواحی ایران و سایر کشورهای منطقه نیز کم و بیش به همین وضعیت مبتلا هستند. و این بر دشواری کار می‌افزاید. از زمانی که بارتولد، تذکره جغرافیای تاریخی ایران را نگاشت، اینک زمان زیادی سپری شده و در این مدت دانش جغرافیا و تاریخ پیشرفت و دگرگونی‌های زیادی به خود دیده است؛ اما در کشور ما هنوز اثری همپای کتاب او پدید نیامده است. نتیجه اینکه، در حال حاضر این حوزه به گونه فزاینده‌ای نیازمند تحقیق‌های روشمند و جدید است.

کتاب پیش‌رو، پژوهشی در چنین راستایی است، تا با معرفی و بررسی نقشه‌های تاریخی در معنای اسناد تصویری جغرافیایی، یکی از ابزار لازم شناخت جغرافیای تاریخی آذربایجان را فراهم آورده باشد.

□ اهمیت نقشه‌های تاریخی

۱- ماهیت تصویری نقشه‌ها، قابلیت ارایه اطلاعات فراوانی را با شکلی گویا ایجاد نموده است.

۲- هر نقشه یک سند ارزشمند تاریخی است که به خوبی محل استناد و اتقان به شمار می‌رود. این اهمیت به ویژگی روشن بودن اطلاعات و احتمال اندک وجود ابهام در آن باز می‌گردد. بنابراین محل رجوع مناسبی برای دریافت نام‌ها و محدوده‌های سرزمینی است. موضوع پراهمیتی که منازعات و اختلافات پیرامون

۵. احمدپور احمد در تعریف ساده‌ای از جغرافیای تاریخی نوشته: «... علمی است که رابطه بین انسان با طبیعت را در گذر زمان و گذشته بررسی می‌کند، بنابراین در این علم روابط مکانی انسان در قالب دوره‌های زمانی در گذشته مطرح می‌شود، تا در چگونگی مسایل جغرافیای امروز بشر بهتر درک شود.» (پوراحمد، قلمرو و فلسفه جغرافیا، ص ۲۷۱) برای آگاهی درباره تعریف‌های گوناگون و مختلف از جغرافیای تاریخی بنگرید به: بیک‌محمدی، مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران، صص ۱۸۳؛ مهدوی، «مفهوم جغرافیای تاریخی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

آن در جای‌جای جهان ملت‌ها و دولت‌ها را به خود مشغول داشته و هزینه‌های جانی و مالی فراوانی آفریده است. نقشه‌های تاریخی می‌توانند اسناد ارزشمندی برای بیان حقایق تاریخی، درباره موجودیت و تحولات و وضعیت گذشته سرزمین‌ها مانند مالکیت‌های تاریخی و قلمروهای مرزی و ... به شمار آیند. و از این منظر از بسیاری تهدیدها و ادعاهای سلطه‌جویانه پیش‌گیری کرده و دست‌مایه مناسبی برای اتخاذ سیاست‌های دیپلماتیک کشورها در تولید یا حفظ منافع ملی‌شان فراهم بیاورد.

۳- نقشه‌ها اطلاعات مورد نیاز را از دوره باستان، تا زمان معاصر به طور پیوسته در اختیار گذاشته‌اند. فراوانی نقشه‌های تاریخی به گونه‌ای است که اگر نه تمام، بلکه در بیشتر مقطع‌های زمانی قابل جستجو هستند. در مورد نقشه‌های آذربایجان، کتاب حاضر زمان نسبتاً پیوسته‌ای از قرن اول تا بیستم میلادی، یعنی دوره‌ای دو هزار ساله را شامل شده است. چنین پیوستگی از اطلاعات، در منابع دیگر کمتر یافت می‌شود.

□ کارکردهای نقشه‌های تاریخی

آن چه بر اهمیت نقشه‌ها افزوده، کارکردهای متنوع و مفید آنها است:

۱- منابع دست اول شناسایی نام و موقعیت شهرها و آبادی‌ها هستند.

۲- بهترین محل مطالعه محدوده‌های سرزمینی به شمار می‌روند. نقشه‌ها، با روشنی بیشتری نسبت به متون قلمروهای نواحی و ایالت‌ها و کشورها را معلوم کرده‌اند. در مورد آذربایجان که محدوده آن منازعات و اختلاف‌های فراوانی به دنبال دارد، نقشه‌های تاریخی بسیار گویا هستند و می‌توان گفت جای ابهامی باقی نگذاشته‌اند. نقشه‌های قرون ۱۶ م به این سو به طور شفاف روی خطوط مرزی تأکید ورزیده‌اند و هر چه تاریخ نقشه‌ها به زمان ما نزدیک‌تر شده، وضوح خطوط مرزی نیز افزایش یافته است. در نقشه‌های قدیمی، از آنجا که مرز مفهوم سیاسی جدید خود را نیافته بود، محدوده‌های مرزی را می‌توان از نام و قلمروی سرزمین‌های معاصر دریافت.

۳- نقشه‌ها اسناد دست اول و جالبی برای مطالعه راه‌ها هستند. جاده، شریان و اساس یک سرزمین است و شناسایی مسیر آن از نیازهای ضروری رسیدن به جغرافیای تاریخی یک منطقه به شمار می‌رود. کتاب حاضر، بر معرفی و بررسی راه‌های آذربایجان روی نقشه‌ها تأکید ویژه داشته است.

۴- نقشه، محل مناسبی برای مطالعه تاریخ طبیعی است. موضوعی که در ایران از حیث تحقیق‌های جدید و اطلاعات سودمند در آن کاستی زیادی وجود دارد.

□ آسیب‌شناختی نقشه‌ها

اساساً مطالعه نقشه‌های تاریخی می‌تواند فقدان‌ها و کمبودهای اطلاعاتی زیادی را در حوزه‌های مختلف بر طرف سازند. اما، بدین معنا نیست که نقشه‌ها منابع بی‌کم و کاست و خالی از اشتباه هستند. بدیهی است که رویکرد منتقدانه و مطالعه آگاهانه آنها، مانند هر سنخ بررسی که با مواد تاریخی سر و کار دارد، اجتناب‌ناپذیر

۶. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، اخیراً بخشی از یکی شماره‌های خود را (دوره جدید، شماره ۱۷۳، مهر ۹۱) اختصاص به موضوع مرز و تحقیقات مرزی داده که مطالعه آن از جهت مطالب و همچنین آگاهی از منابع مفید است.

است. برخی از نکاتی که در مطالعه بر روی نقشه‌ها باید از آن آگاه بود به ترتیب زیر است:

- ۱- نقشه‌های قدیمی فاقد مقیاس‌اند و از این بابت در جانمایی مکان‌ها و جایابی موقعیت‌ها، خطاهای چشمگیری دارند. اما نظر به قدمت آنها که گاه عمری بیش از هزار سال دارند، بسیار پراهمیت‌اند.
- ۲- در نقشه‌های نه چندان جدید، با تکرار رو به رو خواهیم بود. به این معنا که نقشه‌های زیادی بی‌کم و کاست، رونوشت و اقتباسی از یک نقشه اصلی هستند. در نقشه‌نگاری اسلامی و نقشه‌های قرون ۱۶ تا ۱۸م، اروپایی این نقصان چشمگیرتر است. در این صورت ممکن خواهد بود تا اطلاعات و شکل یک نقشه، نه متعلق به دوره زمانی ترسیم آن بلکه زمانی دورتر و گاه بسیار قدیم‌تر باشد.
- ۳- در نقشه‌های قرون ۱۸ تا ۲۰م، و حتی تا امروز، البته در مکتب‌های خاص، با اغراض سیاسی روبه‌رو هستیم که اهداف استعماری فرا منطقه‌ای یا سلطه جویانه منطقه‌ای را دنبال می‌کنند. در مطالعه آذربایجان در برخی - نه تمامی - نقشه‌های چاپ شده در روسیه و جمهوری‌های نواستقلال یافته قفقاز و کشور ترکیه با این وضعیت مواجه هستیم. برای پرهیز از دریافت اطلاعات نادرست از این دست نقشه‌ها، کتاب حاضر، به جای خود توضیحاتی ارائه کرده است.^۷

□ اهداف کتاب

نویسنده در تهیه کتاب، هدف‌های زیر را دنبال کرده است:

- ۱- انجام تحقیقی ضروری از طریق ارائه نخستین اطلس نقشه‌های تاریخی آذربایجان و برطرف کردن یکی از فقدان‌های مهم موجود در مطالعات آذربایجان شناسی در ایران. بررسی آذربایجان در نقشه‌های تاریخی پیش‌تر نیز، کم و زیاد در کتاب‌هایی که به ویژه تاریخ این سرزمین را به تحقیق نشته‌اند سابقه دارد و کتاب حاضر از این منظر کاری کارستان نیست. اما رویکرد استفاده از نقشه‌ها تا کنون جنبه مکمل داشته و بخشی از موضوع کتاب‌ها بوده است نه اساس آن. وجه تمایز اثر حاضر قرار دادن نقشه‌های تاریخی به عنوان موضوع اصلی و مستقل است. از همین روست که می‌توان آن را با توجه به موضوع و ارائه ۱۹۰ نقشه تاریخی نخستین کتاب اطلس نقشه‌های تاریخی آذربایجان به زبان فارسی دانست.
- ۲- مهیا سازی یکی از مقدمات مهم و ابزارهای ضروری شناخت جغرافیای تاریخی سرزمین آذربایجان؛ چه این که با توجه به وضعیت موجود، شناسایی و معرفی مستند دقیق و کامل جغرافیای تاریخی منطقه امری سخت لازم است.
- ۳- زدودن ابهام‌ها و احیاناً معلوم کردن نادانسته‌ها در حوزه مرزها و شهرهای آذربایجان و افکندن روشنایی تازه‌ای بر بعضی زوایای تاریک جغرافیای تاریخی این سرزمین و برجسته نمودن شماری انگاره‌ها که شاید از دیده‌ها پنهان بوده به منظور و مقصود ایجاد هم‌گرایی بیشتر و کاستن اختلاف‌ها میان آذربایجان شناس‌های ایران و منطقه.
- ۴- ارائه یک پژوهش کاملاً علمی و پرهیز از هر نوع سیاست‌زدگی.

□ دشواری های مطالعات آذربایجان شناسی

اساساً مطالعه بر روی مناطق مرزی یا موقعیت‌های حساس سرزمینی وقتی بناست در چهارچوب‌های تحقیقی قرار گیرد امری ساده نیست. چه این که افزون بر حساسیت‌ها و پیچیدگی‌های موجود به سبب پیوند با حوزه مطالعاتی نواحی پیرامون دشواری‌های بیشتری به نسبت سایر مناطق دارد. پژوهش بر روی منطقه باستانی، پراهمیت و پر رویدادی مانند آذربایجان در نقشه‌های تاریخی نیز از این قاعده برکنار نخواهد بود. در میان منطقه‌های ژئوپولتیک ایران امروز، تنها خلیج فارس است که دشواری‌های مطالعاتی قابل مقایسه‌ای با آذربایجان دارد. و البته به نظر نگارنده که در آن حوزه نیز دستی دارد^۸ حساسیت‌ها و پیچیدگی‌های موجود در آذربایجان بیشتر از خلیج فارس است.

آذربایجان تمام حساسیت‌های مطالعاتی ممکن یک سرزمین که نباید از دید تحقق پنهان بماند را داراست: قدمت کهن با تاریخی به شدت پر فراز و نشیب و پر رویداد، تنوع و تکثر قومی و زبانی و مذهبی که مطالعه بر روی فرهنگ و جامعه‌شناسی آن را کاری پر دقت و سخت کرده، پیوستگی‌ها و اختلاف‌های دیرین مرزی با نواحی پیرامون که دستاویز سلطه‌جویی‌ها و بهانه‌گیری‌های ویران کننده شده، موقعیت جغرافیایی پراهمیت چه به لحاظ سیاسی و چه از منظر بازرگانی، ثروت سرشار طبیعی، جمعیت مناسب و نیروی انسانی کارآمد و این سه مورد آخر سبب ساز توجه و برنامه ریزی کشورهای منطقه و قدرت‌های فرامنطقه‌ای روی آن شده و بر پیچیدگی‌های وضعیت موجود سخت افزوده است؛ و موارد پر شمار دیگری از این دست.

بنابراین، هر سنخ پژوهش بر روی آذربایجان به ویژه درباره تاریخ و یا وضعیت امروزی آن به ناچار محقق را وارد حوزه‌های مطالعاتی منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای خواهد کرد. چه این که: درک تحولات منطقه با تأثیرهای بیرونی که در بسیاری از موارد عمیق و سرنوشت‌ساز بوده است بهتر و درست‌تر معنا می‌یابد. در ارائه توصیف و تفسیری درست و دقیق از نقشه‌های تاریخی برای پژوهشگر گریزی جز شناخت عوامل تأثیرگذار درونی و بیرونی نیست. بنابراین در عین این که به ناچار باید تمامی تحولات منطقه را به دقت در نظر داشت؛ نمی‌توان از جستجوی مؤلفه‌های تأثیرگذار خارجی برکنار ماند.

واسیلی ولادیمیر وویچ بارتولد^۹، شرق‌شناس برجسته روسی معتقد است: «محتوای اصلی تاریخ هر کشور وابسته به مدارج مشارکت آن در فرهنگ جهانی است»^{۱۰}. از این جمله می‌توان این گونه برداشت کرد که میزان اهمیت یک منطقه جغرافیایی به اندازه و چگونگی حضور و تأثیرگذاری آن در منطقه و سپس در جهان دارد. هر چه این اثرگذاری بیشتر باشد اهمیت آن سرزمین نیز افزون تر است.

از نقطه نظر تاریخی شمال غرب ایران در هنگام شکل‌گیری تمدن‌های کهن بشری، آن هنگام که انسان نخستین بار یکجانشینی را تجربه می‌کرد، در کانون تمدن‌های سرنوشت‌ساز پیرامون دریاچه ارومیه و رود کورا- ارس قرار داشته است. باستان‌شناسی امروز، با همان اطلاعات اندکی که درباره آذربایجان دارد این واقعیت را معلوم نموده است. از سوی دیگر همجواری منطقه با بین‌النهرین (میان‌رودان) قدیم، آشور، ماد و ...، منطقه را از اولین روزهای ثبت حافظه تاریخی بشر در میدان رویدادها قرار داده است. با قدرت‌گیری

۸. بنگرید به: انوری، خلیج فارس در حدیث دیگران؛ انوری، خلیج فارس در نگاه ایرانیان؛ انوری، خلیج فارس در نیمه نخست قرن بیستم؛ انوری، گزیده اخبار و مقالات روزنامه‌های مهم درباره خلیج فارس

9. W.V.Barthold

۱۰. بارتولد، جایگاه مناطق اطراف دریای خزر در تاریخ جهان اسلام، ص ۱

۷. برای آگاهی بیشتر از آسیب‌شناختی نقشه‌های تاریخی، بنگرید به: میرحیدر، «کالبد شکافی نقشه جغرافیایی و نقش آن در اعمال قدرت و القاء سیاست»، سیاست، بهار ۱۳۸۹، صص ۲۹۵-۳۱۴

امپراتوری جهانی هخامنشی و نقشی که این دولت مقتدر در سرنوشت دنیای باستان ایفا کرد، ماد کوچک پاره‌ای مهم از تقسیمات کشوری پارس‌ها بود. با ظاهر شدن دیگر امپراتوری مقتدر دنیای قدیم، روم، صفحه جدیدی در تاریخ آذربایجان گشوده شد. از اینجا بود که همسایگی و پیوند تاریخی آذربایجان با سرزمین‌های شمال رود ارس، قفقاز، آبستن حوادث بسیار مهمی شد که تا امروز تمام وجوه حیات هر دو سرزمین را تحت تأثیر خود گرفته است. بنابراین، درک تحولات منطقه در عهد باستان، فقط با مطالعه تاریخ و فرهنگ ایران در عهد اشکانی یا ساسانی میسر نخواهد بود، بلکه باید شناخت کافی از وضعیت روم باستان نیز داشت. در غیر این صورت نمی‌توان علت و پیامدهای حضور مارک آنتونی، معشوقه ملکه افسانه‌ای عهد قدیم، کلتوپاترا را در ۶۳ پ.م در آذربایجان، کنار قلعه فرا اسپا، نزدیک مراغه کنونی دریافت و تحلیل کرد. در تمام قرون طولانی دوره باستان و حتی پس از آن، تحولات آذربایجان همواره تحت تأثیر اقوام بدوی و نیمه بدوی دشت‌های بی‌پایان آسیای مرکزی بود که امواج گاه و بی‌گاه اما تمام نشدنی مهاجرت‌های گسترده ایشان مؤلفه‌ای بسیار مهم در مطالعات آذربایجان‌شناسی است و محقق این حوزه را چاره‌ای جز آشنایی دقیق با فرهنگ قبیله‌ای متکثر و متنوع آنها نیست. تنها در صورت توجه به مؤلفه‌ها و انگاره‌هایی که بر شمرده‌اند است که می‌توان درون مایه‌های نقشه‌های دوره باستان را در مورد آذربایجان دریافت.

ورود اسلام به منطقه با مسلمان شدن اهالی آذربایجان همراه بود. بنابراین اگر تا پیش از این شناختی از دین زرتشتی برای مطالعه آذربادگان که سرزمین باستانی مزدیسنا و آتشکده‌های اهورایی آن بود کافی می‌نمود، اینک پژوهشگری که مسایل منطقه را پس از اسلام بررسی می‌نماید، باید آن را در قالب بحث تمدن اسلامی به جستجو بنشیند. در غیر این صورت هرگز به فهم چگونگی رسم آذربایجان در نقشه‌های دوره اسلامی - که فصلی در این کتاب را به خود اختصاص داده - دست نخواهد یافت. چرا که این دست نقشه‌ها اسناد تصویری پر مفهومی هستند که گره گشودن و راه بردن به بعضی اطلاعات رمزآمیز آنها با شناخت تحولات جهان اسلام در سده‌های میانه پیوند خورده است. به‌ویژه این که چون نقشه‌نگارهای مسلمان به تصویر کردن جغرافیا در قالب جهان‌بینی خود پرداخته‌اند، لاجرم باید از معرفت دینی و گاه عرفان اسلامی نیز آگاهی داشت. در غیر این صورت درک عبارت‌های قرآنی چون «اصحاب الرس سد ذوالقرنین، کوه قاف» و نظایر آن مفهوم نخواهد بود.

در پایان قرون میانه اسلامی با نقشه‌هایی روبه‌رو هستیم که برای فهم داده‌های جغرافیایی و تاریخی آنها درباره آذربایجان باید با تحولات سلسله‌های حکومت‌گر بزرگ و خاندان‌های محلی آشنایی داشت. مطالعه تواریخ محلی منطقه که حلقه مفقود اطلاعات تاریخی ما در حال حاضر است در اینجا بسیار مفید و یاری‌دهنده خواهد بود. سپس نقشه‌های حمدالله مستوفی و حافظ ابرو و مکتب نقشه‌نگاری نجیب بکران است که لازمه دریافت آنها در گروهی فهم تاریخ مغول است.

ظهور نقشه‌کشی عصر اکتشافات جغرافیایی و به دنبال آن نقشه‌های مدرن، مرحله مطالعاتی نوینی را نیز در بررسی‌های ما درباره آذربایجان برای مطالعه نقشه‌ها خواهد گشود. همسایگی با سرزمین‌های شرقی آناتولی برای آذربایجان همواره پر رویداد بوده است. چرا که تاریخ، حیات سیاسی و انگاره‌های فرهنگی آن را با یکی از تأثیرگذارترین قدرت‌های جهانی در سده‌های ۱۶ تا ۲۰ م، یعنی امپراتوری عثمانی پیوند خواهد بخشید. نتیجه این که مطالعه درباره هر موضوعی درباره آذربایجان طی این سده‌ها، بدون در نظر گرفتن تأثیرات

مقابل با عثمانی‌ها چندان نزدیک به واقعیت نیست. چه این که بررسی نقشه‌های فراوان ترک‌ها از سرزمین و شهرها و موقعیت‌های آذربایجان به شدت زیر نفوذ اهداف نظامی و اندیشه‌های سیاسی عثمانی بوده است. بنابراین پژوهشگر ناچار از ورود به حوزه مطالعاتی پر از رخداد امپراتوری عثمانی است. از همین زمان‌هاست که قدرت تازه نفس و هراس‌انگیز دیگری به نقش آفرینی در منطقه می‌پردازد و آذربایجان به سبب نزدیکی با آن گرفتار دست‌درازی‌های فراوان شده است؛ امپراتوری تزاری روسیه. روس‌ها نیز نقشه‌های زیادی از آذربایجان به جای گذاشتند و بررسی صحیح این نقشه‌ها باید با در نظر داشتن سیاست‌های توسعه سرزمینی آنها همراه باشد. سیاستی که در آن جایی برای قفقاز ایرانی وجود نداشت و اگر نبود حماسه‌سازی‌ها و غیرت آذری‌ها، امروز در جنوب ارس نیز، چون شمال آن چیزی برای ما باقی نمانده بود. بنابراین در مطالعات آذربایجان‌شناسی در سده‌های پیش گفته باید به‌طور ویژه به تحولات روسیه و عثمانی پرداخت و نقش تأثیرگذار آن دو را در منطقه از نظر دور نداشت. رایج نقشه‌های نسبتاً زیاد عثمانی و روس در کتاب در این راستاست. در فرآیند این بررسی است که محقق آذربایجان‌شناس به نیکی در خواهد یافت که با اندیشه‌های توطئه‌آمیز و جریان‌های سیاسی مخربی روبه‌روست که در صورت امکان یافتن و تحقق پذیرفتن، فرهنگ و کیان آذربایجان را با خطر جدی مواجه خواهد ساخت. نقشه‌های جغرافیایی زیادی توسط همسایگان شمالی و شمال غربی تهیه شده‌اند که در آن منافع ملی کشور و واقعیت‌های تاریخی آذربایجان دستخوش تحریف و غرض‌ورزی‌های سلطه‌جویانه شده است. نگارنده درباره این نقشه‌ها در جای خود سخن گفته است و از سوی دیگر اجماع نقشه‌های اصیل و منطبق با واقعیت در این کتاب به‌طور مستند به اثبات واقعیت‌ها و حقانیت‌های تاریخی سرزمین کهن سال آذربایجان پرداخته است.

از نیمه‌های قرن ۱۹ م، به این سوست که استعمار جهانی، پنجه بر سرزمین ثروتمند آذربایجان و نواحی پیرامون آن انداخته است. متصرفات امپراتوری رو به زوال عثمانی در عراق و منازعات نفس‌گیر قدرت‌ها در قفقاز بر حیات آذربایجان نیز تأثیر فراوان داشت. امروز نیز منطقه خالی از برنامه‌ریزی‌های استعماری قدرت‌های جهانی نیست. نفوذ امریکا، تلاش روسیه، اقدام‌های سنتی انگلستان، تحریکات اسرائیل مشهود است و بدون تردید هیچ نوعی برای ملت‌ها و مردمان و اقوام منطقه نخواهد داشت؛ بلکه گواه آینده‌ای تیره و پر مناقشه است. مروری بر تحولات تاریخی منطقه نشان از این دارد که با گذشت زمان، اهمیت منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای آذربایجان و نواحی پیرامون افزایش یافته است. بنابراین، آینده این منطقه ژئوپولیتیک، بی‌تردید از امروز آن پراهمیت‌تر خواهد بود. باید برای حفظ منافع ملی و موقعیت منطقه‌ای، رونق اقتصادی، و ثبات فرهنگی برنامه‌ریزی‌های کارشناسانه با تعریف اهداف کوتاه و بلندمدت داشت. برای این مهم در نخستین گام به‌طور حتم باید با رسیدگی و ایجاد شکوفایی اقتصادی از چهره مردمان این کهن‌دیار محرومیت‌ها را زدود؛ که این مهم با تکیه بر توانایی‌های صنعتی و استعدادهای کشاورزی و موقعیت بازرگانی آن قطعاً ممکن است؛ بهتر است مدیریت منطقه را در تمامی سطوح به آذری‌های دلسوز و انهاد و دست ایشان را باز گذاشت. سپس با اتخاذ سیاست‌های کارآمد فرهنگی و پرهیز از تفرقه افکنی و دامن زدن به تمصب‌های قومی - که زمان آن در سده ۲۱ سپری شده و خاص جوامع واپس مانده است - به سمت هم‌گرایی بیش از پیش در کل منطقه رفت. بی‌هیچ ارزش‌گذاری در ملیت و قومیت و مذهب و گویش و قشر و تعلق‌هایی از این دست که ارزش‌های انسانی فقط به اندیشه است و خردمندی.

□ منابع نقشه‌ها

تعداد ۱۹۰ نقشه تاریخی ارایه شده در این کتاب، از دو منبع اصلی زیر گرفته شده‌اند:

۱- کتابخانه‌ها و مراکز آرشیوی: کوشش شد تا نقشه‌های مربوط به موضوع بیشتر نقشه‌های چاپ نشده باشد تا کتاب ارایه کننده تازه‌های افزون‌تری باشد. بنابراین مراکز آرشیوی و کتابخانه‌های معتبر داخلی و خارجی در کانون پژوهش قرار گرفت. کتابخانه مجلس شورا، مرکز اسناد و کتابخانه ملی ایران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، مرکز اسناد شمال غرب کشور در تبریز، کتابخانه مرکزی شهر تبریز، شعبه‌های بنیاد ایران‌شناسی در تبریز، ارومیه و اردبیل، همچنین مرکز اسناد و کتابخانه آن بنیاد در تهران، مراکز داخلی مورد رجوع نگارنده بودند.

اما جستجو فقط محدود به مراکز داخلی نبود. کتابخانه سلیمانیه، کتابخانه موزه توپکاپی سرای و دانشگاه استانبول در ترکیه مورد مراجعه حضوری قرار گرفت. نقشه‌های کتابخانه ملی پاریس و کتاب بادلیان آکسفورد در انگلستان نیز از طریق مکاتبه دریافت شد. همچنین تعدادی از نقشه‌ها با بررسی پایگاه‌های اینترنتی به دست آمد. بنابراین، این کتاب اگر بنا باشد در خارج از ایران ترجمه و چاپ شود به علت وجود قانون کپی‌رایت باید از مراکز آرشیوی خارج از کشور و پایگاه‌های اینترنتی که نقشه‌ها از آنها برگرفته شده، مجوز کتبی دریافت دارد.

۲- برای تکمیل شدن کار، استفاده از اطلس‌ها و کتاب‌های چاپی نقشه‌های تاریخی اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. دو کتاب بسیار ارزشمند سیروس علایی با عنوان‌های نقشه‌های عمومی ایران *General Maps of Persia 1925-1477* و نقشه‌های ویژه ایران *Special Maps of Persia 1925-1477* منبع مهمی برای نقشه‌های این کتاب بودند. علایی در این دو کتاب به معرفی نقشه‌های جدید بسیاری پرداخته، همچنین در مجموع، کامل‌ترین مجموعه نقشه‌های تاریخی مربوط به ایران را ارایه کرده است. کتاب دیگر که از آن بهره فراوان گرفته شد مربوط به روین گالیچیان است با عنوان *Historic Maps of Armenia The Cartographic Heritage of Armenia* که دست‌مایه اصلی نقشه‌های منطقه قفقاز است. از جدیدترین اثر گالیچیان *Countries of the Caucasus in Medieval Maps* نیز استفاده شده است. جدای از این آثار سفرنامه‌های قدیمی اروپاییان نیز به دقت بررسی شدند و بعضی از نقشه‌ها، به ویژه تصویرها از میان آنها برگرفته شده‌اند. وزارت امور خارجه ایران نیز به همت محمدرضا سبحان و جمعی از محققان در سال ۲۰۰۵ اطلس دو جلدی از نقشه‌های تاریخی خلیج فارس چاپ کرده‌اند که از نظر تعداد نقشه‌های ارایه شده کامل‌ترین کتابی است که تاکنون در ایران درباره نقشه‌های تاریخی منتشر شده است. از آنجا که بسیاری از نقشه‌های این کتاب به ایران نیز مربوط است برخی از نقشه‌ها را از آن کتاب برداشته‌ایم. البته روش و بنای نویسنده در کتاب حاضر بر مستندسازی دقیق است، به این معنا که هر نقشه و یا مطلب که از نوشته‌ای دیگر برگرفته شده، ذکر دقیق و کامل منبع اصلی مورد ارجاع قرار گرفته است.

□ مراحل تحقیق

مراحل تحقیق حاضر عبارت بودند از:

۱- مطالعه و گردآوری نقشه‌ها که منتهی به آرشیو چند هزار نقشه‌ای محفوظ نزد نگارنده شد.

۲- انتخاب نقشه‌هایی که هم به ارایه اطلاعات مورد نظر پرداخته باشد و هم از نظر کیفیت برای چاپ مناسب به نظر رسند.

۳- مطالعه شیوه رسم نقشه.

۴- استحصال اطلاعات مربوط به آذربایجان. درواقع اصلی‌ترین کار کتاب همین است که در هر نقشه کلیه مفاهیم درج شده در محدوده آذربایجان شامل نام شهرها، آبادی‌ها و عوارض طبیعی و هرگونه اطلاعات مربوط به این قلمرو مانند مسیرهای کاروان‌رو و راه‌ها و در شرح کنار هر نقشه بررسی شده است.

۵- شناسایی و تطبیق مفاهیم درج شده روی نقشه با موقعیت‌های امروز. این مهم، کاری بسیار دشوار بود. اساساً در زمینه تطبیق اسامی قدیمی و جدید تحقیق‌های کم اشتباه در مورد آذربایجان زیاد نیست. برای یک تطبیق درست باید اطلاعات گوناگونی از قبیل منابع تاریخی و جغرافیایی منتق، یافته‌های باستان‌شناسی، و زبان‌شناسی کاملی در دست داشت. همچنین آگاهی ما از منابع محلی مثل کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی محلی و اسناد رسمی مانند مکاتبات میان حکومت مرکزی با اداره‌های دولتی محلی و اسناد غیر رسمی مانند اسناد مالکیت‌ها و تبارنامه‌های خاندان‌های متنفذ بومی و مدارکی از این دست مناسب و در دسترس باشند. نگارنده چنین امکانی در اختیار نداشت، بنابراین، آنچه ارایه شده از مطالعه منابع تاریخی و جغرافیایی در دسترس است. تحقیق‌هایی که عمده‌تأطی چهل سال گذشته توسط محققان بومی در آذربایجان نشر شده به نظر نگارنده در ردیف بهترین منابع حال حاضر برای مطالعات آذربایجان‌شناسی است که به کار موضوع‌های مختلف این حوزه خواهد آمد. نگارنده نیز از این آثار که بیشتر به صورت کتاب‌هایی که توسط ناشران آذری در شهرهای مختلف همان دیار چاپ شده است بهره فراوان برد. تطبیق نام‌های قدیم با جدید بنا به موقعیت آن‌ها روی نقشه و موقعیت واقعی و بر اساس مراجعه به منابع پیش گفته صورت گرفته است. برخی از نام‌ها را نگارنده نتوانست تطبیق دهد و یا در درستی تشخیص خود تردید داشت؛ از این‌رو مقابل این دست نام‌ها معادل فارسی نیامده و به بیان واژه به زبان اصلی نقشه اکتفا شده است.

۶- کار تطبیق میان اسامی جدید و قدیم دشوار بود و قطعاً نیازمند توجه اهل خبره و تحقیق است تا خطاها و نقصان‌های نگارنده معلوم گردد. آنچه این کتاب را از دیگر آثار مشابه کاملاً متمایز خواهد کرد فراوانی نام‌های جغرافیایی قلمروی آذربایجان و تکرار آن‌ها به زبان‌های زنده فارسی، ترکی، عربی، لاتینی، انگلیسی، آلمانی، فرانسوی و روسی است. به واقع، در کمتر کتابی درباره آذربایجان نام تمامی شهرها و نقطه‌های مهم آن به زبان‌ها و در سطوحی نوشتاری مختلفی که در این کتاب قابل مشاهده است، ارایه شده است. انبوه اسامی و تشخیص و تطبیق آن‌ها با نام‌های امروزی این اثر را به دایرةالمعارفی از نام‌های شهرها و آبادی و طبیعت آذربایجان تبدیل کرده است.

□ شیوه ارایه تحقیق

کتاب در ارایه مطلب، رویکردی کاملاً تحقیقی را دنبال کرده است. از هرگونه زیاده‌گویی و حاشیه‌پردازی دوری گزیده شد و تلاش و تمرکز در ارایه اطلاعات صرفاً تخصصی مربوط به موضوع است. فقط در بخش نخست است که به شرحی گاه بیشتر ناچار شده است.

روش نگارنده در بررسی نقشه‌ها مبتنی بر تحلیل و تفسیر هر نقشه است. در این معنا کتاب راه خود

را از اطلس‌های نقشه که به چینش شناسنامه وار و خام نقشه‌های جغرافیایی بی هیچ توضیحی پرداخته‌اند جدا کرده است.

در شناسنامه نقشه‌ها مواردی را خواهید یافت که منبع و محل آرشو یک نقشه یکی است. در این صورت روگرفت نقشه از محل اصلی آن و بی‌واسطه تهیه شده است. شمار این نقشه‌ها که ارایه آن‌ها عموماً برای نخستین بار در یک کتاب چاپی صورت پذیرفته است و طبیعتاً ارزش علمی بیشتری دارند در این کتاب اندک نیست. البته در این میان ارزش چاپ مجدد نقشه‌ها و تصاویری که از تاریخ نخستین چاپ آن‌ها زمان زیادی گذشته و یا تهیه آن‌ها در داخل کشور دشوار است، نیز جای خود دارد. در عین حال نباید از نظر دور داشت که ارزش علمی این اطلس فقط به ارایه نقشه‌ها نیست بلکه به توصیف و بررسی آنها نیز مربوط می‌شود.

محدودیت‌های صفحه‌آرایی و بهای گزاف کاغذ اجازه نداد در پاره‌ای موارد شرح هر نقشه در کنار آن قرار گیرد. برای تطبیق شرح نقشه‌ها با تصویر آن کافی است شماره ابتدای شناسنامه هر نقشه در شرح را با شماره افقی کنار صفحه‌ای که نقشه در آن قرار دارد ملاحظه فرمایید.

□ شیوه تدوین

کتاب از دیباچه، دو بخش اصلی و پیوسته‌ها به شرح زیر تشکیل شده است:

دیباچه: یا مقدمه، محل طرح مطالبی است که در ابتدای هر کتابی بهتر است به آن پرداخته شود، همانند آنچه هم اکنون درباره آن می‌خوانید.

بخش نخست: رسم آذربایجان در نقشه‌های تاریخی: در بردارنده اطلاعات تازه‌ای درباره چگونگی رسم آذربایجان در نقشه‌های تاریخی به تفکیک شیوه‌ها و مکتب‌های نقشه‌نگاری است. به طور بدیهی آن بخش از تاریخ نقشه‌نگاری مورد پردازش قرار گرفته که آذربایجان به نحوی در آن نمود یافته است. رعایت تقدم تاریخی، ملاک پردازش مطالب است که سر فصل‌های زیر را پدید آورده است: نقشه‌های بطلمیوسی، نقشه‌نگاری قرون وسطی، نقشه‌های اسلامی، نقشه‌نگاری جدید اروپا که خود چندین زیرمجموعه دارد که هر یک از اهمیتی برابر با سر فصل‌های دیگر برخوردار است، نقشه‌های عثمانی و نقشه‌نگاری در ایران معاصر. در هر سر فصل ابتدا شرحی کوتاه از تاریخچه و شیوه‌های نقشه‌کشی هر مکتب ارایه شده و سپس بحثی فنی و تخصصی درباره رسم آذربایجان در آن مکتب آمده است. بخش نخست برای درک بهتر و آشنایی بیشتر خواننده در مواجهه و بررسی نقشه‌های کتاب در نظر گرفته شده است.

بخش دوم: نقشه‌های تاریخی آذربایجان: در واقع بدنه اصلی کتاب است و ۱۹۰ نقشه تاریخی در ۷ فصل در آن قرار دارد. ترتیب نقشه‌ها بر زمان زندگی نقشه‌کش و سپس تاریخ رسم نقشه استوار است. فصل‌ها به قرار زیراند:

فصل اول: رسم آذربایجان در نقشه‌های دوره اسلامی: شامل ۳۰ نقشه که مطابق اصول و شیوه‌های رایج در جهان اسلام، طی دوره زمانی قرن ۳ هـ/ ۹ م تا ۱۳ هـ/ ۱۹ م، فراهم آمده‌اند. این فصل با دو پاره از یکدیگر تمایز می‌یابد: پاره نخست، نقشه‌های جهان‌نما؛ پاره دوم: نقشه‌های منطقه‌ای. علت قرار گرفتن نقشه‌های دوره اسلامی در یک فصل مستقل، آن‌ها هم در ابتدای کتاب دو عامل است: از بابت شکل و شیوه رسم، با دیگر

نقشه‌ها کاملاً تفاوت ماهیتی دارند؛ از نظر زمانی قدیمی‌ترین نقشه‌های مربوط به آذربایجان هستند.

فصل دوم: آذربایجان در نقشه‌های ایران: طی یک دوره زمانی طولانی مدت و پیوسته، آذربایجان، همواره به عنوان ایالت و بخشی از سرزمین ایران دیده شده است. ۲۲ نقشه این فصل که گزیده‌ای از معتبرترین و موثق‌ترین نقشه‌ها از برجسته‌ترین نقشه‌نگاران جهان هستند، واقعیت آذربایجان ایالتی از ایالت‌های ایران در طول تاریخ را مستند کرده‌اند.

فصل سوم: آذربایجان در نقشه‌های قفقاز و عثمانی: فصل بسیار مهمی برای شناخت سرزمین‌های مجاور آذربایجان است؛ با ۱۷ نقشه برجسته از بزرگ‌ترین نقشه کش‌های تاریخ کارتوگرافی. نقشه‌های فصل سوم، ضمن این که نشان دهنده پیوندهای عمیق آذربایجان با نواحی پیرامونی خود است، با ثبت نام و محدوده مجاور، محدوده سرزمین آذربایجان را نیز به خوبی روشن کرده‌اند. فصل سوم، تکمیل‌کننده فصل دوم است و ۳۹ نقشه این دو فصل در مجموع واقعیت‌های تاریخی تعلق‌ها و محدوده‌های سرزمینی آذربایجان را روشن کرده‌اند.

فصل چهارم: نقشه‌های تاریخی منطقه‌ای آذربایجان: مقصود ۳۷ نقشه منطقه‌ای است که فقط آذربایجان با بخشی از آن را معلوم نموده‌اند. برای مطالعه شهرها، وضعیت طبیعی و راه‌های آذربایجان در برهه‌های تاریخی مختلف بسیار مفید هستند.

فصل پنجم: نقشه‌های تاریخی شهرهای آذربایجان: قسمت نسبتاً تازه‌ای از کتاب است که در آن ۳۲ نقشه از شهرها یا حومه شهرهای آذربایجان ارایه شده است. برای مطالعه جغرافیای تاریخی، شهرشناسی، جامعه‌شناختی شهرها و شکل مهندسی آنها حاوی اطلاعات دست اول و بکری است. سعی زیادی از سوی نگارنده شد تا با جستجوهای گسترده، دست کم یک نقشه تاریخی از تمام شهرهای آذربایجان در این فصل گنجانده شود. خوشبختانه از تمامی یا نزدیک به تمام شهرهای مهم نقشه‌هایی یافت و ارایه شد. چنان‌چه کاستی در این باره مشاهده شود، صرفاً به دلیل فقدان یا عدم دسترسی نگارنده به نقشه تمام شهرها یا آنها که در آینده شهر خواهند شد است. فراوانی نقشه‌های این فصل، از آن روی بود که دست کم یک نقشه از بیشتر شهرها را داشته باشیم. البته از برخی شهرهای اصلی‌تر مانند تبریز، اردبیل، ارومیه، خوی و مرند تعداد نقشه بیش از یک مورد است که به واسطه فراوانی بیشتر نقشه‌های تاریخی این شهرها است.

فصل ششم: تصاویر تاریخی آذربایجان: مسافرانی که تا پیش از ظهور فن عکاسی از آذربایجان گذر و دیدن کرده‌اند، تصاویری از شهرها و منطقه‌های آذربایجان نقاشی و طراحی نموده‌اند. این تصاویر، نقشه جغرافیایی نیستند؛ اما از آنجا که به ثبت تصویری شهرها و موقعیت‌ها پرداخته‌اند، در حوزه جغرافیای تاریخی اطلاعات جالب و دست‌اولی ارایه می‌نمایند. تعداد ۲۳ تصویر از آذربایجان، شمای این سرزمین کهن را از چهار صد سال پیش به این سو نمایش داده است.

فصل هفتم: نقشه‌های مرزی: در فصل‌های اول تا چهارم، مرزهای آذربایجان بیشتر با تأکید بر ایالت‌ها و کشورهای همجوار نشان داده شد. ۲۹ نقشه فصل ۷، محدوده دقیق مرزی آن را نمایانده است. برای تحقق این امر، از نقشه‌های همسایه و یا ایالت‌های مجاور نیز استفاده شده است. بیشتر نقشه‌های این فصل، اساساً به منظور نمایش خط مرزی ترسیم یافته‌اند و از این بابت اسناد حایز اهمیتی‌اند.

پیوست‌ها: بخش پیوست در بر دارنده اطلاعات مکملی است که آوردن آن‌ها برای موضوع اصلی کتاب یا لازم است و یا تکمیل‌کننده.

فهرست‌هایی که در این بخش گنجانده شده، عموماً برای نخستین بار است که ارائه می‌شوند و در نتیجه مطالعه منابع متعددی فراهم آمده‌اند. شاید حجم فهرست‌ها زیاد به نظر آید، اما، در هر یک از آنها می‌توان انبوهی از اطلاعات موضوع مورد نظر فهرست را یک جا در اختیار داشت. کتابنامه و نمایه اشخاص و مکان نیز در پایان قرار گرفته‌اند.

نحوه بیان مطلب در هر نقشه نیز به این صورت است که شماره فصل و شماره نقشه در همان فصل سرشناسه هر نقشه است. به عنوان مثال Sec2/Map1 یعنی نقشه اول از فصل دوم. و باید در نظر داشت که 7 فصل اصلی نقشه‌ها در بخش دوم کتاب گنجانده شده‌اند. شناسنامه نقشه شامل نام و زمان زندگی نقشه‌نگار؛ عنوان نقشه؛ تاریخ ترسیم نقشه؛ مشخصات فنی؛ مکان ترسیم، اندازه، محل آرشیو و شماره آرشیو؛ و در سطر آخر شناسنامه منبعی که نقشه از آن برگرفته شده است. توضیح دو نکته این جا به جاست: یکی این که ممکن است همه یا قسمت‌هایی از این اطلاعات در دست نبوده بنابراین نیامده باشد؛ دیگر این که اگر محل آرشیو و منبع یکی بود نقشه از محل اصلی گرفته شده است.

هر شرح چند پاراگراف دارد که با علامت مربع «□» معلوم است. نخستین پاراگراف شرح کوتاهی از زندگی نقشه‌نگار، اطلاعات عمومی درباره خود نقشه و ویژگی‌های فنی و کلیات رسم آن را بازگو کرده است. پاراگراف بعدی نحوه ثبت و موقعیت آذربایجان در نقشه را نسبت به سرزمین‌های همجوار توضیح داده است. سومین پاراگراف به بیان نام شهرها و آبادی‌ها پرداخته است. چهارمین و آخرین پاراگراف سایر مفاهیم درج شده در نقشه مانند مسیر راه‌ها یا عوارض طبیعی و ... را معلوم کرده است.

□ **سیاس و تقدیر**

فراهم آمدن اثری با ۱۹۰ نقشه تاریخی به راحتی دست نخواهد داد. اساساً پژوهش بر روی نقشه‌های جغرافیایی، به ویژه نمونه‌های تاریخی کاری دشوار است؛ چه از بابت جستجو برای گردآوری و صرف هزینه تهیه آنها و چه از منظر تحقیق. بی‌گمان اگر یاری استادان و دانشمندان و دوستان نبود، توفیق به سرانجام رسیدن نیز ناممکن می‌نمود. در ابتدای کتاب شایسته است تا از بزرگواران و عزیزانی که نگارنده را در تهیه

این اثر کمک رسان بوده‌اند به نیکی یاد کرد:

استاد فرهیخته، آقای محمدتقی امامی خویی که افزون بر کمک در تامین نقشه‌ها، رهنمودهای ارزنده‌ای درباره تاریخ آذربایجان داشتند و موجب آشنایی بیشتر نگارنده با حساسیت‌های موجود در منطقه شدند. جناب آقای بهرام امیر احمدیان که اطلاعات و آثار متعدد ایشان در زمینه جغرافیای منطقه بسیار راهگشا بود. استاد بزرگوارم آقای محمدباقر وثوقی که سپاس از ایشان در هر پژوهشی بر شاگردشان فرض مسلم است. استاد جواد صفی‌نژاد که در آموخته‌های این ناچیز نسبت به نقشه‌های جغرافیایی سهمی گران دارد. جستجوها و یافته‌های پژوهشگر ارجمند آقای احمدخامه‌یار نیز مانند همیشه مفید فایده افتاد. افزون بر استادان و دوستان شماری از محققان بومی نیز همکاری‌های موثری داشتند، جناب آقای محرمعلی فرزانه از هریس، جناب آقای میرحسینقلی ریاحی‌فر از مرند، آقای بهنام شیخی از اردبیل، جناب آقای محمدرضا محمدقلی‌زاد در ارومیه. همچنین به جاست تا از مجموع نویسندگان و محققان آذری که آثارشان اینک مهم‌ترین بخش از مطالعات آذربایجان‌شناسی را تشکیل می‌دهد به پاس قدردانی از همت‌شان یاد برد. تهیه کتاب‌های اطلس به سبب ماهیت رنگی نقشه‌ها که چاپ باکیفیت و کاغذ نفیس و صحافی پردقت می‌طلبد کاری است فنی و پرهزینه. کسادی بازار نشر نیز که گویا دیگر باید با همیشگی بودنش خو کرد و از اتفاق در زمان چاپ این کتاب روزهای دشوار بی‌سابقه‌ای را می‌گذرانید، با این احتساب به جاست تا نگارنده از سر وظیفه صمیمی‌ترین سپاس را تقدیم ناشر ایران دوست کتاب سرکار خانم شقایق فتحعلی‌زاده داشته باشد.

که تابوده قوام این سرزمین کهن سال به پایمردی فرزندان رشیدش در بزنگاه‌های حساس و دشوار بوده است. همواره در نظر داشتم تا از استادی بزرگوار که از سر لطف و محبت موجب ورود نگارنده به حوزه تحقیق و عرصه دانش را فراهم آورده در محلی مناسب سپاس و تقدیر داشته باشم. اکنون که نام آذربایجان و شهرهای آن از جمله اردبیل است سزاوار می‌نمود تا یاد نیکی از استاد محمدرضا نصیری انجام پذیرد؛ عمر پربرکتش دراز باد و بی‌گمان نام و یاد شادروان پروفیسور محمد حسن گنجی پدر جغرافیای نوین ایران که نگارنده در هفت، هشت سال گذشته افتخار شاگردی و همکاری آن استاد بزرگوار را در کارنامه دارد در ابتدای این کتاب جغرافیایی و نقشه نگاری سرآغازی خجسته خواهد بود؛ روحش شاد، یادش گرامی باد.